

CHRISTELIJKE KUNST EN KATECHESE

Merkwaardigerwijze wordt in onze huidige catechese en godsdienstonderwijs relatief weinig gebruik gemaakt van de rijke beeldtraditie van de christelijke kunst. In de bijbelmethoden die momenteel in omloop zijn¹, vinden we wel een reeks illustraties: foto's van de bijbelse archeologie en afbeeldingen uit de christelijke kunst. Maar doorgaans worden deze slechts opgenomen ter onderbreking van de tekst, ter verfraaiing van het boek of project, of hooguit ter informatie. In het algemeen worden ze weinig functioneel benut in hun inhoudelijke betekenis en gelovige expressie. In dit artikel wordt een zestal verschillende gebruiksmogelijkheden van de christelijke kunst bij het werken met een bijbelverhaal aangegeven. De mogelijkheden die hier de revue passeren worden slechts summier beschreven en maar van enkele praktische aanwijzingen voorzien. Voor meer uitgebreide suggesties - waarbij ook voorbeelden van kunstafbeeldingen zijn gebruikt - verwijzen wij naar het binnenkort te verschijnen *Dossier Bijbel en Katechese*².

Bijbel en christelijke kunst

Vanaf zijn eerste uitzaaiing in de culturen van Azië, Europa en Afrika is het christelijk geloof ook in tekens en beelden tot uitdrukking gebracht. Aanvankelijk gebeurde dit zonder artistieke pretentie en betekenis. Het ging om een spontane expressie, om primitieve visualisering en om versiering van gebruiksvoorwerpen en ruimten voor de eredienst. Maar al gauw krijgen de christelijke beelden ook kunstzinnige waarde. In Europa, waartoe wij ons in deze bijdrage beperken, sluit de vormgeving in eerste instantie aan bij de traditie van de Etrusken, Grieken en Romeinen. Maar vervolgens gaan de christelijke kunstenaars voor hun eigen thema's ook naar nieuwe vormen zoeken. En tenslotte wordt de kunst van het middeleeuwse Europa overheersend door het christelijk geloof bepaald.

De christelijke kunst is tot aan de Renaissance voor alles functionele kunst, geen kunst om de kunst (*l'art pour l'art*). De christelijke kunstenaars articuleren in tekens en beelden geloofsbelijdenissen rondom de graven van christenen, zij zetten luister bij aan de eredienst en versieren de kerk, zij illustreren het liturgisch missaal, de kostbare bijbeluitgaven en andere boeken voor adel en geestelijkheid en daarna ook de goedkope uitgaven voor het volk.

Met name de bijbel leverde de verhalen, de motieven én de inspiratie voor de kunst. In de christelijke kunst wordt de bijbel in beeld gebracht, ook voor de mensen die niet konden lezen. De catacomben, de vroeg-christelijke basilieken, de romaanse en gotische kerken raken geleidelijk aan vol taferelen: geschilderd en in mozaïek, in hout gesneden en uit steen gehakt, in het glas van de ramen versmolten. In de gotische tijd slaat deze verbeeldingsdrift ook naar buiten: de toegangsportalen en raampartijen worden met reliëfs en beelden gevuld en zelfs op de borstweringen en luchtbogen van de kathedraal verschijnen menselijke en symbolische figuren. Tot op die hoogte is de "Biblia pauperum" niet meer leesbaar voor gewone mensen laag bij de grond. De moderne fotografie brengt ze pas weer binnen oogbereik.

Een zestal gebruiksmogelijkheden

1. Visualisering

We kunnen niet werken met een bijbelverhaal als we ons niet eerst een duidelijke voorstelling maken van wat er zich binnen dat verhaal afspeelt. Gewoonlijk richten we ons daartoe tot de tekst. Aan de hand van een serie vragen proberen we duidelijk te maken wie de handelende personen zijn en wat de inhoud en voortgang van die handelingen bepaalt³. Terwijl we hiermee bezig zijn, vormen we ons doorgaans innerlijke beelden, visuele voorstellingen van wat we in de tekst beschreven vinden. Maar zelden zijn onze woorden dan in staat precies uit te spreken wat we zien en bijgevolg kunnen we die innerlijke beelden ook onvoldoende uitwisselen in de groep.

Een voorstelling uit de bijbelse kunst kan dan helpen onze innerlijke beelden scherper te krijgen en te confronteren met die van anderen. Beelden, opnieuw geconfronteerd met de tekst, kunnen vervolgens helpen beter te lezen wat er staat, intussen binnengeslopen interpretaties bewust te maken en nieuwe vragen te stellen aan het verhaal, zowel met betrekking tot het concrete gebeuren als de daarin vervatte betekenis en boodschap. Tenslotte kunnen beelden helpen het verhaal in ons geheugen op te slaan. Ze vormen codes waarmee we de opgeslagen verhalen weer in onze herinnering kunnen oproepen.

Zeker in een tijd waarin we overspoeld worden door beelden die met name via de TV op ons afkomen, dreigen verhalen die we alleen maar lezen snel te vervagen. De ervaring wijst uit, dat we vaak moeite hebben met het terugvertellen van een ons wel min of meer bekend verhaal, maar dan geweldig geholpen worden wanneer we het verhaal kunnen reproduceren aan de hand van een afbeelding. Deze afbeelding hoeft daarvoor niet het héle verhaal weer te geven. Aan de hand van wat we zien, vullen zich de daarop niet voorkomende gegevens vanzelf aan. Juist voor minder vaak gelezen verhalen kunnen visualiseringen goede diensten bewijzen.

2. Inventarisatie

We onderscheiden verschillende vormen van inventarisatie. Om vast te stellen wat de groep aan het begin van een serie catecheselessen of bijeenkomsten bekend is rond een bepaald verhaal, kunnen een reeks reproducties worden voorgelegd met de vraag: wat wordt hierop uitgebeeld? Men kan deze vraag ook gieten in de vorm van een opdracht tot het maken van een kort onderschrift⁴. Bij de vaststelling van de beginsituatie kan het ook van belang zijri te inventariseren welke beelden en voorstellingen er in de groep leven rond het verhaal dat men gaat lezen of rond de persoon over wie het verhaal handelt. Dit kan gebeuren door de groep een reeks afbeeldingen voor te leggen met de opdracht: kies hieruit de afbeelding, die het meest beantwoordt aan de voorstelling die je van de persoon hebt. Daarop motiveert ieder haar of zijn keuze. Deze vormen van inventarisatie, gericht op het vaststellen van de beginsituatie, kunnen ook al leiden tot allerlei opmerkingen en concrete vragen die bij de verdere behandeling van het verhaal opgepakt dienen te worden, omdat daar blijkbaar problemen of interesses liggen. De inventarisatie kan vervolgens ook gericht worden op een eerste verkenning van het verhaal zelf. Zeker bij langere verhalen kan een serie afbeeldingen uit de christelijke kunst gebruikt worden om de verschillende onderdelen, personages en gebeurtenissen goed op een rijtje te krijgen. Opdracht aan de groep is dan de afbeeldingen met verschillende episodes uit het verhaal in de juiste volgorde te plaatsen. Tenslotte vinden we in de christelijke kunst ook beelden, waarin in een simultane voorstelling verschillende momenten uit het verhaal

tezamen worden voorgesteld. Zo'n afbeelding biedt mogelijkheden voor visuele memorisatie van een heel bijbelverhaal, en kan ook uitstekend functioneren als hulpmiddel bij de productevaluatie van een project. We geven dan de opdracht een inhoudelijke beschrijving te geven van deze afbeelding.

3. Analyse

Inventarisatie van de verschillende elementen van een verhaal aan de hand van een of meer afbeeldingen kan leiden tot verdere analyse van het verhaal. Beelden uit de christelijke kunst, gelegd naast de letterlijke tekst in de bijbel kunnen verschillende dingen verduidelijken:

- welke details van de voorstelling vinden we terug in de tekst zelf?
- welke details herkennen we uit andere' bijbelpassages of zijn er ingebracht vanuit andere tradities (apocriefen, legenden, enz.)?
- welke details zijn kennelijk ontleend aan de eigen tijd of de persoonlijke voorstelling van de kunstenaar?

Na deze beeldanalyse kan dan gevraagd worden waarom de kunstenaar het verhaal juist zo heeft afgebeeld. Langs deze weg komen we - zeker als dit in een groep gedaan wordt - tot een verdere uitdieping van het verhaal:

- aanduiding van hoofdmomenten en bijkomende elementen; mogelijke betekenissen en bedoelingen van de schrijver, enz.;
- de (door de kunstenaar ingevoerde) context van het verhaal in de bijbel (naar welke andere verhalen verwijst hij door bepaalde details of de vormgeving van het geheel?);
- welke eigentijdse of persoonlijke interpretaties van de kunstenaar treffen we aan en hoe verhouden deze zich tot de tekst; in hoeverre kunnen we daarmee instemmen vanuit ons eigen verstaan van de tekst?

4. Inleving

Zich verplaatsen in de personages van een verhaal, in hun handelingen, zienswijzen en belevingen, kan vergemakkelijkt worden door bestudering van de gezichten, houdingen en gebaren die kunstenaars hen hebben meegegeven in hun verbeelding van het verhaal. Deze inleving helpt ons verder in het verhaal binnen te komen. Langs deze weg kan duidelijker worden wat die personages hebben verricht en wat hen daartoe dreef, maar

tegelijk ook krijgen we meer oog voor alternatieve mogelijkheden voor hun opstelling en gedrag. Tenslotte kan deze inleving ook leiden tot een gehele of gedeeltelijke identificatie met deze personen of juist tot een overwogen afwijzing van hun opstelling en handelwijze.

Men kan de personen op wie de inleving zich richt natuurlijk ook nog uitbreiden met de tegenspelers in het verhaal.

Zeker wanneer er een groter aantal personen wordt gekozen, verdient het aanbeveling in subgroepjes te werken, die elk met één persoon bezig gaan.

Naarmate de reproducties groter en duidelijker zijn, ook door detailopnamen, zal de inlevingsoefening meer kans van slagen hebben.

5. Actualisatie

De voorstelling van bijbelverhalen in de christelijke kunst bevatten meestal ook actualisatie, en wel in tweevoudige zin. Op de eerste plaats wordt het verhaal verstaan vanuit situaties en zienswijzen van de kunstenaar en zijn tijd. Op de tweede plaats wordt de vormgeving tenminste voor een deel bepaald door het landschap en de interieurs, de kleding en gebruiksvoorwerpen, em.: die de kunstenaar om zich heen ziet. Als bv. Pieter Breughel het verhaal van de kindermoord te Betlehem overplaatst naar een dorp in Vlaanderen in de 16e eeuw, merken wij deze overplaatsing wel op maar is deze voor óns niet actueel meer.

Mogelijk kan een dergelijke voorstelling wél functioneren als een tussenstap tussen de wereld van de bijbel, met heel de sfeer van toen, naar onze eigen tijd en omgeving.

Deze verbinding van de wereld van de bijbel met onze actuele samenleving vormt een belangrijke opgave voor het slagen van bijbelcatechese. Zowel om het bijbelverhaal open te leggen alsook om te komen tot een zodanige bewustwording en verheldering van wat er thans gaande is, dat de boodschap van de bijbel voor ons leven in het vizier kan komen; een dubbele ontsluiting dus⁵.

Bijbelse voorstellingen die niet zo gedateerd zijn op de tijd van hun ontstaan, kunnen die verbinding misschien het beste tot stand brengen. Zo heeft het werk van Rembrandt bv. in sterke mate een boventijdelijk karakter. Zijn beelden kunnen ook bij ons gevoelens en situaties oproepen die parallel lopen met de bijbelse traditiestroom. Bij dergelijke afbeeldingen nu, gelegd naast het bijbelverhaal, kan de

opdracht worden gegeven foto's, krantenberichten of cartoons te zoeken van actuele situaties die daar mogelijk iets mee te maken hebben. Natuurlijk kan men ook vragen die actuele situaties zelf in een tekening aan te duiden (en daar hoeft men dan geen kunstenaar voor te zijn). In de bespreking van het erbij gezochte materiaal komt dan de vraag aan de orde, in hoeverre deze actuele situaties met het bijbelverhaal te maken hebben. Ligt hier nu de bedoeling, de boodschap van de bijbel voor onze tijd? Ook wanneer bij een bepaalde tekening, foto, enz. die vraag uiteindelijk met "neen" beantwoord wordt zal de poging tot actualisatie van de bijbel in ieder geval verhelderend hebben gewerkt.

6. Meditatie

De inlevingsoefening die we onder 4 beschreven, kan tenslotte ook overgaan in een meditatie. We nemen hier meditatie in de ruime zin, waaronder dan verschillende vormen van mediteren kunnen vallen: zich concentreren op een fundamenteel element, zich naar binnen keren over eigen gedachten en gevoelens, of je verdiepen in, je laten meenemen door, de dynamiek van een symbool.

Evenals bij de inleving zijn afbeeldingen van groot formaat en goede kwaliteit - bij voorkeur dan ook in kleur - nodig voor het slagen van de meditatie⁶.

Men kan ook van dia's gebruik maken als de hele groep mediteert rond hetzelfde beeld.

De meditatie kan ook begeleid worden door muziek. Deze kan vocaal zijn als men de meditatie met teksten op gang wil brengen of blijven begeleiden. Als men ruimte wil scheppen voor persoonlijke mijmeringen rond het gekozen beeld, zal men naar instrumentale muziek zoeken, die sfeer en "stilte" scheidt, maar zelf geen aandacht vraagt⁷.

Naar een nieuwe beelddidactiek

Wandplaten, friezen en flanelbord materiaal namen in het verleden een belangrijke plaats in bij catechese en godsdienstonderwijs. Ze vormden uitstekende hulpmiddelen om de bijbelse verhalen in beeld te brengen. Het lijkt erop, dat de catechetische vernieuwing vanaf de zeventiger jaren echter meer oog had voor de nieuwe oriëntaties op de inhoud van catechese en godsdienstonderwijs

dan op de (audiovisuele mogelijkheden. Het traditionele beeldmateriaal verouderde snel, en werd tenslotte alleen nog maar incidenteel als curieus overblijfsel uit grootmoeders tijd gebruikt bij historische terugblikken of nostalgische gebeurtenissen.

Hoewel het werken met audiovisuele middelen in catechese en godsdienstonderwijs momenteel volop wordt gepraktiseerd, is er zeker in het Nederlandse taalgebied - tot nu toe betrekkelijk weinig nagedacht over de ontwikkeling van een nieuwe zelfstandige beelddidactiek. De laatste jaren echter neemt het aantal publicaties wel toe⁸, en worden pogingen ondernomen om tekst en beeld in het katechetisch materiaal beter te integreren, en afbeeldingen een functionele plaats te geven⁹.

Met name de tendens naar meer bijbelcatechese heeft ertoe geleid, dat voor een goed verstaan van de bijbel het nodig is zich een "beeld" te vormen van de bijzondere kenmerken van dit boek: het ontstaan ervan, de verscheidenheid aan literaire genres, de rode draden door alle boeken van de Schrift, parallelle gebeurtenissen en verhaaltradities, gerichtheid op eigentijdse toepassingen enz. Zich van al deze zaken "een beeld vormen" kan figuurlijk, dus verbaal, gebeuren, maar ook letterlijk: door te kijken naar afbeeldingen van de christelijke kunst, waarin ze gevisualiseerd zijn. Christelijke kunst kan dan, zo hopen we met dit korte artikel te hebben aangetoond, rijk bronnenmateriaal leveren voor de ontwikkeling van een nieuwe beelddidactiek in catechese en godsdienstonderwijs.

VOETNOTEN

1 Voor een overzicht van recent verschenen catechesemethoden (waaronder een groot aantal bijbelmethoden) zie *Verbum* 52 (1985) 1-2.

2 Zie J. v. Lier, *Bijbelse kunst en catechese* en *Het broodwonder in de christelijke kunst*, in *Dossier Bijbel en Katechese* (verschijnt binnenkort bij het Hoger Katechetisch Instituut te Nijmegen).

3 Zie N. Bulter-J. Maas, *De relatie tussen leerling en tekst en het hanteren van de verschillende lezingen van de bijbel in de catechese* in genoemd dossier.

4 Vgl. het project *Recht doen* (HKI, Nijmegen, 1985).

5 Zie J. v. Lier, *De relatie bijbel en werkelijkheid in de schoolcatechese*, in genoemd dossier.

6 Zie de kleurenreproducties van de Verloren Zoon (Rembrandt), behorend bij het project *God* (HKI, Nijmegen, 1984).

7 Voor meer suggesties voor het werken met symbolen zie het artikel van N. Bulter en Th. Kersten, *De bijbel doorzingen*, in genoemd dossier.

8 Voor verdere literatuur zie o. a.:

A. Ossewaarde, *De taal van het beeld*, in *Werkelijkheid en fictie in het godsdienstonderwijs en catechese*, Delft, 1983.

Bilder im Bibel- und Religionsunterricht, themanummer **Schweizer schule** 68(1981)22.

Bild und Text, themanummer *Religionspädagogische Beiträge* 1980/5.

Bilddidaktik, themanummer *RHS* 1978/2.

9 Vgl. de HKI-projecten *Macht, God* en *Recht doen*. Bij het project *Recht doen* is een map beschikbaar onder de titel "Geloven in een God die recht zal doen", en bevat in fraaie uitvoering 8 taferelen uit het leven van Maria, alle afkomstig van het Middelnijds Altaarstuk (1410) uit het Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht. Bij het project *God* behoren tevens 4 kleurenreproducties van Rembrandts schilderij "De Verloren Zoon".

Ook de HKI "kijk- en praatboeken" *Naar Gods-beeld* en *Rijk van gerechtigheid* brengt een groot aantal teksten en afbeeldingen met elkaar in een bepaalde spanning. Op het moment wordt tevens gewerkt aan een advents- en kerstmap, waarin aan de hand van vier bijbelfiguren een viertal panelen wordt ontworpen, die als beeldend verhaal kunnen werken voor kinderen van 10-12 jaar.